

Міністерство освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи  
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота  
(магістра)

з теми: «**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ЗАСВОЄННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ  
ІСТОРИЧНИХ ПОНЯТЬ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**»

Виконала: студентка 2 курсу  
Ps1-M23z групи  
спеціальності 053 Психологія  
(заочна форма навчання)  
**Стельмах Валентина Вікторівна**

Керівник:  
**Чайковська Оксана Миколаївна,**  
кандидат психологічних наук,  
доцент, доцент кафедри  
загальної та практичної психології

Рецензент:  
**Онуфрієва Ліана Анатоліївна,**  
доктор психологічних наук,  
професор, завідувач кафедри  
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2024 р.

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	3
<b>РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ПОНЯТЬ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ</b> .....	8
1.1. Теоретичні підходи до формування понять у психології .....	8
1.2. Особливості розуміння принципу засвоєння наукових понять .....	19
1.3. Стан проблеми засвоєння теоретичних історичних понять у психолого-педагогічній літературі.....	26
Висновки до першого розділу.....	38
<b>РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ЗАСВОЄННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОНЯТЬ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ</b> .....	39
2.1. Організація і методи дослідження .....	39
2.2. Аналіз залежності сформованості теоретичних історичних понять у підлітків від індивідуально-типологічних властивостей та особливостей мислення .....	55
2.3. Психологічні умови формування теоретичних історичних понять у підлітків.....	72
Висновки до другого розділу .....	78
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	80
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</b> .....	82
<b>ДОДАТКИ</b> .....	89

## ВСТУП

**Актуальність дослідження.** Сучасна система освіти в Україні перебуває у стані значних змін. Вона реформується в умовах економічної кризи, трансформації усталених світоглядних основ, політичних і економічних структур, а також у процесі формування незалежної держави та відродження національної культури. У зв'язку з цим психологічна наука стикається з важливими викликами, зокрема: які філософські та світоглядні ідеї мають стати базисом для розбудови національної школи, як адаптувати їх до українських реалій та ефективно інтегрувати у всі сфери педагогічної діяльності.

Ці питання набувають особливої значущості у контексті формування системи наукових понять у здобувачів освіти, оскільки освіта має забезпечувати перехід від житейських знань до систематизованих наукових уявлень. Проте, незважаючи на важливість цієї теми, процес формування наукових понять в учнів українських шкіл досі залишається недостатньо вивченим. Натомість питання створення окремих емпіричних понять було об'єктом численних досліджень і на сьогодні вважається вирішеним. Тому технологічне забезпечення формування системи наукових понять у шкільній освіті набуває першорядного значення.

Для повноцінного розвитку дитини важливим є засвоєння саме наукових знань і понять. У цьому контексті аналіз процесів засвоєння наукових понять, їх зв'язок із розумовим розвитком, виявлення умов і причин формування нових видів пізнавальної діяльності є актуальними не лише з точки зору теоретичних досліджень, але й з огляду на практичні завдання освітньої системи. У межах педагогічної психології ця проблема є однією з ключових і вивчається досить інтенсивно.

Ефективність засвоєння понять визначається такими показниками, як розвивальний вплив, стійкість, швидкість та інші характеристики, що залежать від типу орієнтовної основи дії, яка використовується під час формування

понять, рівня керування цим процесом, а також індивідуальних особливостей кожного учня.

Організація ефективного засвоєння понять є актуальним питанням не лише з точки зору оптимізації освітнього процесу, але й для вивчення особливостей особистості, яка бере участь у цьому процесі. У цьому контексті важливо враховувати не тільки зміст і методи навчання, але й стратегії та підходи, які обирають учні під час засвоєння знань. Розв'язання питань, пов'язаних із пошуком ефективних шляхів формування наукових понять, потребує детального аналізу самого процесу засвоєння.

Процес оволодіння науковими поняттями, що відображають узагальнений суспільний досвід, охоплює формування загального уявлення про певний клас предметів і способів взаємодії з ними. Цей процес може відбуватися як у межах навчання, так і через гру або трудову діяльність. Зразки та засоби для засвоєння понять зазвичай задаються під час навчального процесу. Разом із тим засвоєння може проходити спонтанно в умовах соціального досвіду або через організоване навчання, яке передбачає пошук загальних орієнтирів і оволодіння раціональними підходами.

Історичні поняття, як складова системи наукових знань, відіграють ключову роль у структуризації та узагальненні численних фактів і уявлень. Питаннями їх засвоєння займалися такі відомі вчені, як І. Лернер, Є. Кабанова-Меллер, А. Вагін, І. Гітис, Г. Донський, В. Давидов та інші. Серед сучасних українських науковців цією темою цікавляться В. Комарова, К. Баханова, В. Корнєєва, В. Сотніченко, Л. Хейлик, О. Хомчук тощо.

У нашому дослідженні зроблено спробу теоретично проаналізувати та експериментально перевірити окремі аспекти сформованості теоретичних історичних понять, а також взаємозв'язок між цими процесами, особливостями мислення та індивідуально-типологічними характеристиками підлітків.

Актуальність та недостатня розробленість проблеми стали підґрунтям для вибору теми наукового дослідження «Особливості засвоєння теоретичних історичних понять у підлітковому віці».

З огляду на визначену проблематику, було сформульовано мету, завдання, гіпотезу, об'єкт та предмет дослідження.

**Об'єкт дослідження** – процес формування теоретичних історичних понять у підлітків.

**Предмет дослідження** – особливості засвоєння теоретичних історичних понять у підлітковому віці.

**Мета дослідження** – теоретичне обґрунтування процесу формування теоретичних історичних понять у підлітків; емпіричне виявлення основних тенденцій у формуванні цих понять залежно від пізнавальних характеристик і індивідуально-типологічних особливостей підлітків.

Досягнення поставленої мети вимагало вирішення низки конкретних теоретичних і експериментальних завдань.

**Завдання дослідження:**

1. Узагальнити теоретичні та методичні підходи до вивчення формування теоретичних понять.

2. На основі аналізу різних концепцій навчання визначити ефективні способи керованого засвоєння теоретичних історичних понять у підлітковому віці.

3. Розробити діагностичний інструментарій, що відповідає меті та гіпотезі дослідження.

4. Визначити і проаналізувати пізнавальні процеси та індивідуально-типологічні властивості підлітків, які впливають на рівень сформованості теоретичних історичних понять.

Для досягнення поставлених завдань були використані такі **методи**:

1. Теоретичні методи: аналіз психолого-педагогічної літератури з метою уточнення наукових понять, розкриття сутності та особливостей засвоєння

теоретичних історичних понять у підлітків; синтез, абстрагування та конкретизація для побудови теоретичної моделі дослідження.

2. Емпіричні методи: бесіда, спостереження, анкетування; методики «Виключення понять», «Виявлення спільних понять», «Незакінчені речення», «Визначення понять», «Закономірності числового ряду», «Вільні словесні асоціації», «Складні асоціації», «Діагностика ригідності», «Конструктивність мотивації», «Когнітивна орієнтація», «Спрямованість особистості», «Пізнавальна потреба».

3. Методи математичної статистики: проведення якісного та кількісного аналізу отриманих результатів.

**Експериментальна база дослідження.** Дослідно-експериментальна робота виконувалась на базі Кам'янець-Подільського ліцею № 8 Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області. Дослідженням було охоплено 56 осіб підліткового віку.

**Наукова новизна отриманих результатів** полягає у систематизації наукових знань про зміст, сутність та особливості формування теоретичних історичних понять у підлітків. Також новизна проявляється в емпіричному визначенні основних тенденцій формування таких понять у залежності від пізнавальних та індивідуально-типологічних особливостей підлітків.

**Методологічна основа дослідження** ґрунтується на положеннях та принципах вітчизняної психології щодо соціально-історичної природи психічних процесів людини, а також діяльнісного характеру їх структури та функціонування.

Конкретно-науковим методологічним підґрунтям є діяльнісний підхід до навчання та засвоєння знань, реалізований у теорії планомірного формування розумових дій і понять, розроблений П. Я. Гальперіним.

**Теоретична значущість дослідження** полягає в розширенні знань про психологію підліткового віку, зокрема у контексті засвоєння теоретичних історичних понять у процесі навчання. Крім того, визначено фактори, які впливають на ефективність формування цих понять у підлітків.

**Практичне значення дослідження** полягає в можливості безпосереднього використання отриманих результатів у роботі психологів і вчителів історії. Вони можуть бути застосовані для діагностики та покращення процесу формування теоретичних історичних понять у підлітковому віці. Також результати дослідження можуть бути враховані під час розробки навчально-методичних матеріалів та рекомендацій для практичних психологів загальноосвітніх шкіл.

**Надійність і достовірність результатів дослідження** забезпечуються використанням методів, що відповідають меті й завданням роботи, репрезентативністю вибірки, поєднанням якісного та кількісного аналізу даних, а також застосуванням методів математичної статистики.

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення кваліфікаційної роботи відображено в публікаціях автора, обговорено на засіданнях кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Результати проведеного дослідження доповідалися автором та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на IX Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 15 лютого 2024 р.), на XVI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2024 р.).

**Публікації.** Стельмах В.В. Проблема формування наукових понять у сучасній психології. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі*: Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції, 15 лютого 2024 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2024. С.25–27.

**Структура та обсяг роботи.** Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (70 найменувань) та додатків. Робота містить 6 таблиць та 13 рисунків.

## ВИСНОВКИ

Формування теоретичних понять за допомогою спеціальних навчальних технологій сприяє покращенню якості знань, що виявляється у кількох аспектах. По-перше, забезпечується міцність знань, яка характеризується повнотою, тривалістю, легкістю та точністю їх відтворення, завдяки активній когнітивній діяльності учнів під час опрацювання матеріалу. По-друге, глибина знань проявляється у розумінні суттєвих зв'язків та відношень у системі понять. По-третє, системність знань забезпечує цілісне уявлення про об'єкт із урахуванням усіх його елементів та взаємозв'язків.

Створення системи психологічних операцій на основі узагальнення передбачає не лише засвоєння знань, а й розвиток когнітивних навичок, зокрема аналізу, порівняння, узагальнення та встановлення причинно-наслідкових зв'язків, а також формування нових понять на основі вже отриманих знань.

Технологія засвоєння теоретичних історичних понять належить до розвивальних, оскільки спрямована на максимальний розвиток пізнавальних здібностей, таких як сприйняття, мислення, пам'ять і уява. Вона поєднує інформаційний і операційний підходи, орієнтуючи учнів як на засвоєння знань, умінь і навичок, так і на розвиток методів мислення та розумових дій.

Головною метою емпіричного дослідження було визначення залежності між рівнем сформованості теоретичних історичних понять у підлітків та їхніми індивідуально-типологічними характеристиками й особливостями мислення.

Аналіз здібностей до узагальнення й аналізу показав, що середній рівень засвоєння історичних понять є домінуючим і становить 49% вибірки. Високий рівень виявлено у 34% респондентів, що свідчить про потенціал для подальшого засвоєння понять. Низький рівень зафіксовано у 17% підлітків.

Емпіричні результати свідчать, що у 39% учнів виявлено високий рівень гнучкості мислення, що дозволяє легко змінювати стратегії під час виконання



завдань. Змішаний тип, який поєднує ригідність і гнучкість, притаманний 28,3% учнів, а високий рівень ригідності, що ускладнює адаптацію до нових завдань, виявлено у 32,7% досліджуваних.

У ході дослідження було виявлено, що формування історичних понять залежить від інтернального або екстернального локусу контролю. Інтернали демонструють усвідомлене засвоєння понять, тоді як екстернали частіше потребують зовнішньої підтримки.

Аналіз пізнавальної активності показав, що у більшості підлітків (52,3%) цей показник перебуває на середньому рівні. Високий рівень мають 22,3% респондентів, тоді як 25,4% учнів демонструють низьку активність. Це свідчить про нерівномірне засвоєння понять, що може бути пов'язано з недостатнім усвідомленням змісту або слабкою орієнтовною основою дій.

На основі проведеного аналізу було створено тренінгову програму, спрямовану на розвиток теоретичних історичних понять у підлітків.

Завдання тренінгової програми включають: розвиток критичного мислення, вміння аналізувати історичні події та явища через призму теорій і концепцій; формування здатності встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; засвоєння ключових підходів до інтерпретації історичних даних; розширення історичного кругозору; стимулювання інтересу до самостійного вивчення історії та заохочення до участі у групових обговореннях і проєктах.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андриющенко Н.П. Взаємодія ігрової та навчальної діяльності. *Дефектологія*. 2007. № 1. С. 38–40.
2. Баханов К.О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі. Запоріжжя : Просвіта, 2004. 328 с.
3. Баханов К.О. Модель навчання гри. *Історія в школі*. 2000. № 10. С. 12–17.
4. Баханов К.О. Організація особистісно орієнтованого навчання : poradnik молодого вчителя історії. Харків : Основа, 2008. 159 с.
5. Бібік Н.М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворення. *Підручник XXI століття*. 2003. № 1–4. С. 48–52.
6. Бондар В.І. Дидактика : підручник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Київ : Либідь, 2005. 264 с.
7. Бондарчук О.І. Психологічні особливості взаємодії у віртуальних соціальних мережах. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 7–11.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / авт.-уклад. В. Т. Бусел. Київ : Перун, 2004. 1440 с.
9. Власов В.С. Методика проведення дидактичних ігор на уроках пропедевтичного курсу «Вступ до історії України : 5 клас. *Історія в школах України*. 2002. № 1. С. 27–31.
10. Власов В.С., Данилевська О.М. Навчаємося у грі : конспекти уроків з курсу «Вступ до історії України» : 5 клас. *Історія в школах України*. 2002. № 6. С. 26–33.
11. Власов В.С. Навчаємося у грі : конспекти уроків із курсу «Вступ до історії України» : 5 клас. *Історія в школах України*. 2003. № 1. С. 16–21.
12. Волкова Н.П. Педагогіка : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академія, 2002. 576 с.

13. Галкін С.Г. Гра – шлях до впевненості. *Шкільний світ*. 2004.– № 47. С. 4–6.
14. Горошко О.І. Мотиви користування мережею Інтернет: гендерний аналіз. *Соціальна психологія*. 2009. № 4. С. 148–161.
15. Девтерова С.А. Аналіз форм віртуально-мережевого спілкування в контексті розвитку основних якостей особистості підлітка. *Психологічний ресурс простору вищої освіти* / за ред. О.В. Винославської. Київ, 2004. Вип. 1. С. 50–58.
16. Десятов Д.Л. Практичні аспекти застосування методів критичного мислення на уроці історії. *Історія в школах України*. 2007. №9. С. 77–82.
17. Дейч О. Ігрова діяльність у вихованні культури поведінки молодших школярів. *Початкова школа*. 2000. № 7. С. 37–38.
18. Дідковський С.В. Модель інструментально організованого проблемного соціально-психологічного проектування. *Вісник Київського університету*. Київ, 2003. Вип. 17–18. С. 70–73
19. Дистанційне навчання: психологічні засади : монографія / М.Л. Смульсон, Ю.І. Машбиць, М.І. Жалдак [та ін.] ; [за ред. М.Л. Смульсон]. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 240 с.
20. Дяченко Л.В. Розвиток гнучкості мисленнєвих дій школярів. *Вісник Харківського пед. університету: Психологія*. 2002. Вип. 8. С. 69–72.
21. Засєкіна Л.В. Структурно-функціональна організація інтелекту особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2006. 396 с.
22. Зінченко О.В. Динаміка поняттєвого мислення у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. Т. VII: Психологія обдарованості. Вип. 11. С. 325–334.

23. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі : монографія / М.Л. Смульсон, Ю.М. Лотоцька, М.М. Назар, П.П. Дітюк, І.Г. Коваленко-Кобилянська та ін. ; за ред. М.Л. Смульсон. Київ : Педагогічна думка, 2015. 221 с.
24. Кожем'яка О.Л. Гра при вивченні історії в 6–8 класах. *Історія в школах України*. 2002. № 1. С. 40–43.
25. Колесник Л. Арттерапія і гра як засоби психокорекції молодших школярів. *Дефектолог*. 2007. № 3. С. 55–57.
26. Козинець О., Менджул К., Історична школа права: загальна характеристика і представники. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2020. № 1. С. 15–18.
27. Крутій В.А. Активізація навчальної діяльності молодших школярів у процесі використання дидактичних ігор : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Рівне, 2002. 168 с.
28. Кузьмінський А.І., Омелянко В.Л. Педагогіка : підручник / Київ : Знання-Прес, 2003. 418 с.
29. Левітас Ф.Л., Салата О.О. Методика викладання історії : практикум для вчителя. Харків : Основа, 2007. 112 с.
30. Липа В.О., Гаврилов О.В. Використання міжпредметних зв'язків як ефективний шлях оптимізації формування знань у розумово відсталих учнів. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : в 2 ч. Серія : Соціально-педагогічна / за ред.: О.В. Гаврилова, В.І. Співака. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. Вип. ІХХ, ч. 2. С. 135–146.
31. Мазяр В.М. Психологічні чинники розвитку мислення підлітків у діалогічній взаємодії : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Острог, 2013. 20 с.
32. Максименко С.Д. Підлітковий вік з позиції генетичної психології. *Психолог*. 2006. № 4. С. 4–7.

33. Максимюк С.П. Педагогіка : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2009. 670 с.
34. Малієнко Ю.Б. Виховні аспекти змісту підручників «Історія Середніх віків». *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць / [ред. кол. ; голов. ред. О.М. Топузов]. Київ : Педагогічна думка, 2014. Вип. 14. 866 с. С. 382–383.
35. Машбиць Ю.І. Психологічний аналіз навчання та управління учбовою діяльністю. *Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання* / за ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. Київ : Міленіум, 2006. Т. 8. Вип. 2. 194 с.
36. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман]. Київ : Генеза, 2006. 328 с.
37. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка : компактний навчальний курс : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський, 2008. 204 с.
38. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка : навчальний посібник. Київ, 2003. 615 с.
39. Мокрогуз О.П., Єрмоленко А.О. Дидактичні ігри на уроках історії : 5–9 класи. Харків : Основа, 2004. 112 с.
40. Музика І.В. Принцип історизму у царині досліджень вітчизняної соціології права кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 239–243.
41. Навчальні ігри з історії та правознавства : метод. посібник для вчителів. Ужгород; Рівне; Тернопіль; Одеса, 2007. 200 с.
42. Новий тлумачний словник української мови. Т. 3. Київ : Аконіт, 2008. 675 с.
43. Ноздрова О.П. Дидактична гра як засіб стимулювання пізнавальної активності учнів 6–7 річного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09. Одеса, 2008. 273 с.
44. Павловська Н. Інноваційні технології в системі корекції. *Дефектолог.* 2010. № 12. С. 29–31.

45. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України М.Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна Думка, 2001. 516 с.
46. Піщенко О.В. Дидактичні ігри як засіб активізації навчання фізики в основній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2009. 20 с.
47. Поліщук В.М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : монографія. Суми : Університетська книга, 2012. 478 с.
48. Пометун О.І., Фрейман Г.О. Практика реалізації компетентнісного підходу в суспільствознавчих дисциплінах. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*: Бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О.В. Овчарук. Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.
49. Психологічні засади розвитку обдарованої особистості в освітньому середовищі : методичний посібник / О.Л. Музика, Д.К. Корольов, Р.О. Семенова та ін. ; за ред. О.Л. Музики. Київ–Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 146 с.
50. Пулінець Т. Корекційно-розвивальні ігри як метод навчання у спеціальній педагогіці. *Дефектолог.* 2010. № 2. С. 26–27.
51. Роговик Л.С. Психомоторні компоненти навчання. Енергія навчального простору в психомоторних іграх. *Початкова школа.* 2004. № 7. С. 21–24.
52. Ромашкін С.В. Ідеї історичної школи права в становленні юридичної герменевтики. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 50. С. 97–102.
53. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Ч. I : Загальні основи корекційної психопедагогіки (олігофренопедагогіки). Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. 238 с.
54. Симоненко С.М., Розіна І.В. Психологічні особливості розвитку креативності вербального та візуального мислення у підлітковому віці.

- Наука і освіта*. 2010. Спец. вип.: проект «Когнітивні процеси та творчість». С. 91–95.
55. Сімоненко Л.Ю. Статус дидактичної гри у навчальному процесі у вищих закладах освіти. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011. Ч. III, № 15. С. 138–143.
56. Слюсаренко Н.В. Розвиток творчих здібностей учнів 5–9 класів на уроках обслуговуючої праці засобами ігрової діяльності : навчально-методичний посібник. Херсон, 2002. 148 с.
57. Стельмах С.П. Історизм. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
58. Терзі О.С., Аракелян Г.А. Формування історичної школи права. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 3. С. 28–31.
59. Терно С.О. Проблема формування історичних понять в учнів загальноосвітньої школи в методичній літературі 30-60-х рр. ХХ ст. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. № 7. Бердянськ: БДПУ, 2002. С. 138–147.
60. Терно С.О. Технологія формування історичних понять в учнів 9-го класу загальноосвітньої школи: посібник для вчителя. Запоріжжя: ВСВСДГО, 2001. 60 с.
61. Терно С.О. Посібник із педагогічної практики (для студентів історичного факультету): навчальний посібник. Запоріжжя: ЗДУ, 2001. 56 с.
62. Терно С.О. Сучасні проблеми історичної освіти: формування наукових понять в учнів загальноосвітньої школи. *Східна Україна: характерні тенденції та особливості розвитку в ХХ столітті: Доповіді та повідомлення II регіональної наукової конференції*. Донецьк, 2001. С. 92–95.
63. Тополя Л.В. Дидактичні ігри під час вивчення алгебри та геометрії в 7–9 класах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2003. 248 с.

64. Федоренко В.Л. Використання ігрових технологій для реалізації інтегративного принципу освіти. *Дивослово*. 2006. № 2. С. 37–42.
65. Федоренко В.Л. Ігровий університет: інтелектуально-пізнавальні ігри україністичної тематики : посібник. Київ : Грамота, 2007. 304 с.
66. Федусенко Ю.І. Дидактична гра як засіб навчання іноземних мов молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09. Київ, 2009. 205 с.
67. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; голов. ред. В.І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
68. Фіцула М.М. Педагогіка : навчальний посібник. Вид. 2-ге, виправл., доповн. Київ : Академвидав, 2007. 560 с.
69. Ягупов В.В. Педагогіка : навчальний посібник. Київ: Либідь, 2002. 560 с.
70. Guo W. The Effects of Facilitating Feedback on Online Learners' Cognitive Engagement: Evidence from the Asynchronous Online Discussion / W. Guo, Y. Chen, J. Lei, Y. Wen. *Education sciences*. 2014. № 4. P. 193–208.